

Тетяна Мельник

ЗАСАДИ УНІФІКАЦІЇ ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ПРАЦЯХ ВАСИЛЯ СІМОВИЧА

Теоретичні основи унормування мовних явищ та концепція практичної реалізації усталення лексичного складу української літературної мови — предмет лінгвістичних досліджень Василя Івановича Сімовича, видатного українського філолога, громадського та культурного діяча першої третини ХХ ст. Сучасники В. І. Сімовича сприймали його насамперед як авторитетного вченого-лінгвіста, який підніс українське мовознавство на новий і незмірно вищий щабель. Його найвагоміша праця — «Граматика української мови» (1919) — була свого часу «найповнішою і найавторитетнішою українською граматикою і відіграла роллю в стандартизації літературної мови. Оперта на традиції С. Смалья-Стоцького, вона водночас свідчила про авторові зв'язки з підросійськими українцями і в якійсь мірі узгоджувала обидві традиції» (Ю. Шевельов). Ця книга є також «зразком концептуального підґрунтя граматичних праць вищого типу у 20-х рр. ХХ ст.» (Н. В. Гуйванюк).

За визначенням самого В. І. Сімовича, це своєрідний практичний підручник для самонавчання, проте матеріал, зібраний у ньому, став основою для впорядкування граматичної системи української літературної мови в 20-30-х рр. ХХ ст. Пор.: «Я нічого більше не бажаю, як тільки того, щоб вона послужила доброму ділу, щоб із неї читачі набралися поваги до рідної мови, щоб, пізнавши її закони, впевнилися в тому, що вона й гарна, й багата й формами, і словами, й що вона має такі завдатки розвитку, що нею вискажеш усі найглибші думки й найтонші почування».

У питаннях нормування лексичної системи літературної мови В. І. Сімович брав за основу передусім народну мову, яка відображає світогляд українського народу. Дослідник стверджував, що народна словесність — це той невичерпний скарб, із якого кожен може не просто вивчити мову, а й відчутти, зрозуміти значення кожного окремого слова. Тому, хто не має

змоги ознайомитись із народною мовою, науковець радить читати етнографічні матеріали: збірки народних пісень, байок, казок, оповідань.

На окрему увагу під час формування лексичних стандартів заслуговує мова творів українських письменників, яка «зрозуміла скрізь на цілому просторі України». Зазначимо й те, що В. І. Сімович у процесі відбору лексичних одиниць орієнтувався не на відродження застарілих слів, віднайдених у народній мові, а швидше на дослідження нових лексем, які з'являлися в літературній мові. За словами Ю. Шевельова, особливої уваги лінгвіст надавав мові письменників-новаторів, «тим-то він стояв за синтетичність української літературної мови... і в науці був ворожий усякій мертвій етнографічності...».

Учений наголошував, що художня мова повинна обов'язково ґрунтуватись на народній основі, оскільки «чим більше народніх слів та фраз занесемо в письменство, тим більше письменницьку мову збагатимо та й ізробимо її живішою, свіжішою, барвнішою, а тим самим іще принаднішою». Якщо ж у процесі вивчення української літературної мови орієнтуватися лише на лексику, відображену в лексикографічних матеріалах, то «слова будуть українські, дух мови буде — чужий!». Підкреслюючи значення мови письменників в унормуванні лексичного рівня літературної мови, В. І. Сімович водночас звертає увагу на те, що потрібно брати до уваги лише твори «гарного українського письменства». Не в усіх письменників однаково добірна мова, не всі дбають про мову своїх творів. Серед майстрів слова, які найбільш органічно переймали народну мову, залучаючи її до художніх текстів, велику роль відведено Т. Шевченкові, П. Кулішеві, М. Старицькому, Л. Глібову, А. Свидницькому, Б. Грінченкові, серед нових письменників — І. Франкові, О. Маковею, В. Самійленкові, Лесі Українці, П. Грабовському, М. Коцюбинському та іншим. Щодо галицьких митців (В. Стефаника, Л. Мартовича, Б. Лепкого, Д. Пачовського, П. Карманського), лінгвіст зазначав, що «усі вони пишуть досить гарною письменницькою мовою, та тільки деякі з них усе ще не покидають форм, які виробила собі інтелігенція в Галичині, тим занечищують свою мову й роблять її малодоступною для наддніпрянських читачів».

Крім народної мови та мови письменників, дослідник радить брати до уваги матеріали газет та наукової літератури.

На особливу увагу заслуговують думки В. І. Сімовича, висловлені в «Граматичі...» щодо творення слів в українській літературній мові. Автор стверджує, що всі лексичні одиниці «творить сам народ несвідомо на основі чуття, і творять їх учені свідомо в народньому дусі». Зокрема, він акцентує увагу на суфіксах як продуктивному засобі збагачення словникового складу. За допомогою суфіксальних морфем твориться чимало іменників та прикметників. До найпоширеніших іменникових суфіксів В. І. Сімович зараховує ті, що називають:

осіб чоловічого роду: **-ар** (*кобзар, лікар, гончар*), **-ач** (*ткач, слухач, грач*), **-ик** (*робітник, вартівник, власник*), **-ак/-як** (*співак, пияк, вояк*), **-ун** (*брехун, крикун, шептун*);

осіб жіночого роду: **-ин(я)** (*богиня, господиня, грекinya*), **-иц(я)** (*власниця, робітниця, чарівниця*), **-х(а)** (*пяха, сваха*), **-ух(а)** (*брехуха, цокотуха*), **-ал(я)** (*ткаля, граля*);

абстрактні поняття: **-н(я)** (*брехня, різня, гульня*), **-в(а)** (*клятва, молитва*), **-от(а)** (*доброта, самота, мерзота, вільгота*), **-ість** (*гордість, могутність, радість*).

Найбільш уживані прикметникові суфікси вказують на різні характеристики позначуваних понять:

1) належність: **-ов(ий)**, **-ев(ий)** (*черешневий, буковий, красвий*); **-ськ(ий)**, **-цьк(ий)** (*громадський, галицький, український*); **-яч(ий)**, **-ич(ий)** (*гусячий, волячий, баранячий*);

2) якісні ознаки: **-ив(ий)**, **-лив(ий)** (*правдивий, лінивий, брехливий*);

3) походження матеріалу: **-ян(ий)** (*бавовняний, глиняний, мідяний*);

4) ознаки діяча: **-ч(ий)**, **-ич(ий)**, **-альн(ий)** (*виборчий, споживчий, кермівничий, робітничий, діяльний, порівняльний*);

5) згрубілість явища чи поняття: **-єнн(ий)**, **-єзн(ий)**, **-елезн(ий)** (*здоровенний, величезний, товстелезний*) та інше.

Багато слів утворюється шляхом додавання префіксів, найпродуктивнішими з яких є **без-** (*безладдя, беззубий, безмаль*); **між-**, **межи-** (*межигір'я, міжнародний*); **най-** (*найкращий, найгірший*); **пра-** (*пращід, правнук*) тощо.

Не менш важливий спосіб поповнення лексичного складу української літературної мови — злиття окремих слів чи основ в одне ціле, наприклад:

- прикметника та іменника: великий+день — *Великдень*, крутий+ріг — *круторогий*, права+ручка — *праворучка*;
- іменника та дієслова: вода+падати — *водопад*, сон+видіти — *сновиди*, сіно+жати — *сіножать*;
- дієслова та іменника: перекотити+поле — *перекотиполе*, перебити+ніс — *перебийніс*, вернути+воля — *верниволя*.

Учений трактував мову як «найважливішу прикмету самостійності народу». Він вважав, що «з упадком мови... перестас існувати народ тієї назви, яку мав до того часу, доки мова його ще жила». В. І. Сімович був переконаний, що використання власних ресурсів для номінації нових предметів, явищ свідчить про розвинутість мови, багатство її лексико-семантичної системи. Лінгвіст зазначав: «Найбільша штука — віддати словом думку. Чим котра мова більше має на те засобів, тим вона з погляду розвитку — більш розвинута, більше здатна до розвитку».

Науковець відстоював самостійність української мови, прагнув вберегти її від асимілятивних впливів російської мови. Це стосувалося передусім запозичень, які потрапляли на територію України через посередництво російської мови. Так, В. І. Сімович висловлює переконання, що в українській мові слова *анекдота*, *бензина*, *візита*, *комода*, *контроля*, *конверта*, *фльота*, *шоколяда*, *парада*, *кляса*, *адреса*, *аналіза* потрібно вживати в жіночому роді, тоді як російська мова використовує чоловічий рід. Не всі запропоновані автором слова функціонують в сучасній літературній мові, проте деякі з них зафіксовані в СУМ із певним маркуванням чи без нього, наприклад: *рідк. візита* (СУМ, I, 668), *заст. парада* (СУМ, VI, 62), *адреса* (СУМ, I, 20). З іншого боку, дослідник наголошує на невинуватій звичці вживати в українській мові те саме слово в різних ситуаціях. Наприклад, російське слово «вопрос» не завжди можна перекласти українським «питання». Залежно від змісту, в українській мові існує два відповідники до цієї російської лексеми — «питання» або «справа»: «*Чи бути, чи не бути — ось питання*», але «*допомагати у справах торговельного характеру*».

В. І. Сімович виступає проти невиправданого вживання російських форм. Не можна, за його словами, «ігноруючи закони української граматики, заводити в нашу мову московські фрази, оминаючи свої власні; дослівно перекладати (а то й не перекладеними лишати) слова й вислови з московської мови, не дивляючись до того, чи вони відповідають духові нашої мови, чи ні». Недоречним він вважає використання дієприкметників на **-чий, -ча, -че, -ший, -ша, -ше** (як-от *маючий, розмовляючий, померший*). Так само, на думку вченого, не властиві українській мові дієприкметники теперішнього часу пасивного стану на **-мий**. Зокрема, не можна вживати «частина історії, називаємої руїна, а — історії, що її зємо, званої...». Такі форми варто замінювати прикметником із суфіксом **-ний** — *непрохідний, недосяжний*.

Також В. І. Сімович акцентує увагу на дослівних перекладах лексем із російської мови і подає правильні, на його думку, варіанти. Наприклад, російське словосполучення *прежде всего* запропоновано перекладати українськими *передусім, найперше*, а не часто вживаним *перше всього, перш за все*. Замість кальок *уявляти з себе щось* чи *уявляти собою щось* популяризуються українські форми *становити, творити, бути*.

Як невластиві українській мові потрактовано конструкції з прийменником *по*. Для них, як наголошує В. І. Сімович, маємо питомі прийменникові відповідники (**з, за, для, у/в, над, на, про**) або відмінкові форми. Наприклад: *по досвіду* — **з досвіду**, *по ініціативі* — **з ініціативи**, *по відомостям* — **за відомостями**, *по змісту* — **за змістом**, *товариство по відбудові* — **товариство для відбудови**, *по мірі потреби* — **в міру потреби**, *дискусія по національним питанням* — **дискусія над національними питаннями**, *квітка росте по Смотричу* — **квітка росте над Смотричем**, *по запрошенню* — **на запрошення**, *по зразку* — **на зразок**, *по моїй думці* — **на мою думку**, *питання по скороченню штату* — **питання про скорочення штату** тощо. За його словами, кожна мова має свою характерну будову, власні ресурси словотворчості, окремі семантичні закони і пов'язану з ними образність, тому засвоєння чужих правил певним чином гальмує розвиток власної мови.

Щоб довести, що українська мова має багаті лексичні ресурси для осволення всіх сфер життя і діяльності людини,

В. І. Сімович подає низку власне українських слів та словосполучень, які в 20-30-ті роки ХХ ст. активно вживали для заміни запозичених форм у наукових текстах та усній мові. Наприклад, для іншомовного слова *реферат* в українській мові з'явився відповідник *доповідь*; *присутність* (від рос. «присутствие») — *наявність*, *з(а)лишок* — *зайвина* та інше.

Отже, за В. І. Сімовичем, на формування мовних стандартів великою мірою впливає народна мова, а також мова письменників. Його праці засвідчують, що на початку ХХ ст. мовознавці рекомендували уникати надлишкових запозичень і замінювати їх питомо українськими формами, окрім тих випадків, коли іншомовні лексичні одиниці вживалися для називання нових предметів та явищ і не мали відповідників в українській мові.

Оксана Олійник

НОРМА В МОВНОМУ ЛАНДШАФТІ КИЄВА

Культура мови — це «рівень володіння нормами усної і писемної літературної мови, а також свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування» (Єрмоленко С. Я. *Культура мови // Українська мова. Енциклопедія.* — К., 2007. — С. 285). Вона залежить від мовної політики, суспільних функцій мови, поширення престижу літературної мови через освіту, театр, видавничу діяльність, засоби масової інформації і значною мірою — через тексти на вулицях населеного пункту, які в соціолінгвістиці означають як *мовний ландшафт*. Це мова публічних і комерційних знаків на певній території чи в певному регіоні: вивісок, рекламних оголошень, зовнішнього меню закладів харчування, рекламних площ тощо.

Особливий статус Києва не тільки як окремої адміністративно-територіальної одиниці, центру Київської області, а й столиці України, її провідного політичного, соціально-еконо-